

بررسی تزئینات کاشی‌کاری در مساجد دوره تیموریان

(نمونه موردی: مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات)

سیده مریم مجتبوی^{۱*}

استادیار، گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

جواد امین خندقی^{۲**}

۲. استادیار، گروه هنرهای نمایشی، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

فریناز واسعی^{۳***}

۳. گروه معماری، مؤسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۶/۲۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۱۴

صفحه ۶۳-۴۸

چکیده:

بیان مسئله: دوره تیموری یکی از دوره‌های درخشان هنر و معماری اسلامی محسوب می‌شود. در این دوره، پیشرفت‌های قابل توجهی در عرصه‌های مختلف تزئینات معماری صورت می‌گیرد. شیوه تزئین با کاشی معرق در عهد تیموری حکایت از آن دارد که هنرمندان این دوره در شیوه تزئینی به حد اعلای مهارت دست یافته بودند. در واقع، تزئین در این دوره، تحت تأثیر عوامل متعددی دستخوش تغییر و دگرگونی اساسی شده است.

هدف پژوهش: از اهداف اصلی این پژوهش، مقایسه تطبیقی تزئینات دوره تیموریان شامل خطوط تزئینی، نقوش و رنگ‌های به کاررفته در کاشی‌کاری نمونه‌های موردی (مساجد گوهرشاد مشهد و هرات) می‌باشد.

سؤال پژوهش: دو مسجد گوهرشاد و هرات که هر دو توسط یک نفر و در یک دوره ساخته شده‌اند، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در زمینه تزئینات با یکدیگر دارند؟

روش پژوهش: این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده و گردآوری اطلاعات و داده‌های موردنیاز از طریق مطالعات کتابخانه‌ای - اسنادی انجام شده است.

نتیجه‌گیری: نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که هم‌نشینی مقتدرانه نقوش گیاهی در کنار نقوش هندسی، از ویژگی‌هایی است که در این دوره آغاز شده است. همچنین معماری عصر تیموری را می‌توان اوج کاربرد رنگ در معماری دانست که نمونه آن در کتیبه‌های کوفی، نسخ و ثلث به رنگ طلایی در زمینه کاشی‌های آبی مشاهده می‌شود. این‌گونه به نظر می‌رسد که به علت گسترش وسیع معماری در دوره تیموری و فاصله مسجد گوهرشاد مشهد و گوهرشاد هرات با یکدیگر، تفاوت در اقلیم و تا حدودی مسائل فرهنگی و خصوصیت‌های قومی، باید شاهد تفاوت‌هایی بیش‌تر از آنچه در این دو مسجد می‌بینیم، باشیم. با بررسی و مطالعات انجام شده، به علت اشتراک دینی در این منطقه که خود می‌تواند عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای باشد، نه تنها تفاوتی فاحش نمی‌توان دید، بلکه یک نوع وحدت و انسجام در طراحی‌ها و نقش‌ها وجود دارد.

واژگان کلیدی: تزئینات، کاشی‌کاری، دوره تیموری، مسجد گوهرشاد مشهد، مسجد گوهرشاد هرات.

* mojtabavi_m@yahoo.com
** mas_rastgar@yahoo.com
*** rezabahrani.rt@gmail.com

Investigating tile Decorations in Timurid Period Mosques

Case Study: Goharshad Mosque in Mashhad and Goharshad Mosque in Herat

Seyedeh Maryam Mojtabavi *¹

1. Assistant Professor, Department of Architecture, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.

Javad Amin Khandaghi **²

2. Assistant Professor, Department of Dramatic Literature, Ferdows Higher Education Institute, Mashhad, Iran

Farinaz Vasie ***³

3. Master's student, Department of Architecture, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.

Received: 12/09/2022

Accepted: 05/12/2022

Page 49-63

Abstract

Problem Statement: Timurid period is one of the brilliant periods of Islamic art and architecture. In this period, significant improvements are made in various areas of architectural decoration. The decorating method with mosaic tiles in the Timurid era indicates that the artists of this period had achieved the highest level of skill in decorative ways. Decorating in this period has undergone a fundamental change under several factors.

Objective: One of the main objectives of this study is to compare the decorations of the Timurid period, including decorative lines, motifs, and colors used in the tiling of case samples (Goharshad mosques in Mashhad and Herat). In this period, the architecture in terms of grandeur and richness of decorations can be seen in the flourishing of the hands that can be seen in buildings such as Ghayashieh Khargard School, Dodar School, Goharshad Mosque and Bibi Khanum. Timurid architecture achieved a solid and complete structure and principles by using the Ilkhani and Seljuk architecture and the use of Iranian architects and artists. In all kinds of decorations, they show growth and excellence in arching techniques and cross arches. The mosque is one of the buildings that has always been of interest and importance throughout the history of Iranian architecture, and it has also attracted the attention of architects and artists during the Timurid period.

Research Question: What are the similarities and differences between the two mosques of Goharshad and Herat, built by one person and in the course of the period?

Research Method: This descriptive-analytical study was conducted, and the required data and data were collected through library-documentary studies.

Conclusion: The results of this study show that the powerful juxtaposition of plant motifs and geometric motifs is one of the characteristics that started in this period. Also, Timurid architecture can be considered as the culmination of the application of color in architecture, the example of which can be seen in the Kufic manuscript and Thuluth in

golden inscriptions in the field of blue tiles. It seems that due to the vast expansion of architecture in the Timurid period and the distance between Goharshad Mosque in Mashhad and Goharshad Herat, differences in climate and somewhat cultural issues, and ethnic characteristics, we should see more differences than what we see in these two mosques. With studies and studies conducted, due to religious participation in this region, which can be a decisive factor, not only can there be no significant difference, but there is a kind of unity and cohesion in designs and roles. However, sometimes, due to the presence of materials, similarities and differences can be observed in two buildings. A similarity such as the combination of mosaic tiles and mosaic tiles, which can be seen in both mosques, and the difference that promises the use of seven-color tiles only in the Goharshad Mosque of Herat. The motifs worked in Goharshad Mosque in Herat are more developed than Goharshad Mosque in Mashhad. The reason for this may be the construction of the Herat Mosque after Mashhad and Herat being the capital during the Timurid period. The citation of these evolved patterns can be found from the plant pattern worked in Herat's Goharshad Mosque; A role that was taken over by Shah-Abbas during the Safavid era and is called Shah-Abbasi flower. If this role can be well looked for and considered in the Safavid period. The architecture of the mosque and its decoration is based on material elements including geometry. But in the hands of the artist, this geometry becomes the creation of the order of existence, and artists strengthen spirituality by using color in this geometry. In the Goharshad Mosque of Mashhad, color has the greatest effect on the viewer and everyone who enters the mosque admires its wonder. . The contrast of complementary colors can be seen in the tiles, in the inscriptions and in the motifs. Yellow color on azure, honey yellow color next to blue and... Elsewhere, the color contrast of the materials is impressive. Like the use of blue tiles on brick and minarets, which are the best examples in this collection. In the Goharshad Mosque of Mashhad, the colors have a reflection at certain times of the day that attracts the viewer. For example, sometimes the azure blue of the inscriptions can be seen, and sometimes the turquoise blue of the dome and sometimes the blue of the mosaic tiles.

Regarding the used script, which is considered a kind of pattern, the lines of Tholt, Nastaliq and Kufi are common in both mosques, but the beauty of the Nastaliq script in the Goharshad Mosque of Mashhad can be clearly shown. What is interesting among the inscriptions is the existence of an inscription in Persian language in Herat's Goharshad Mosque, which cannot be seen in Mashhad. Perhaps the reason for this can be considered the greater literacy of the people of Herat than the people of Khorasan at that time and the presence of literate and well-known people like Jami. What is important in these two mosques is the independence of the decorations in them, which do not follow the main lines because of the past, and the decorations have made both buildings unified as a complete unit.

Keywords: Decoration, Tiling, Timurid period, Goharshad Mosque in Mashhad, Goharshad Mosque in Harat.

References

- Ahmadi, Mohammad Reza and Ahaiy, Fatemeh, 2019, a review of the untold stories of the Vakil Mosque in Shiraz, Iranian and Islamic Restoration and Architecture Research, 3rd year, number 8, 49-64.
- Asniashari and Shayestehfar, 2013, investigation of decorative motifs of Timurid Qurans and tiling of Goharshad Mosque, Islamic Art Studies, 8th year, number 15, 53-72.
- Donald, Wilbur, 1387, Qavamuddin Shirazi (Architecture of the Timurid period). Translation of the enlightening gift. Golestan art. No. 13, 74-83.
- Ebrahimi, Elaha, 2017, a survey of Timurid period architecture (with emphasis on mosques and schools), Religious Culture Approach, first year, number 4, 136-159.
- Hanrou, Mohammad Reza and Khaniangar, Reza, 1384, design and pattern, Tehran: Yesavali.
- Hosseini-Nia, Seyed Mehdi et al., 2013, comparison of inscriptions of Goharshad and Kabud mosques, Iran Archaeological Research, Year 6, Number 11, 191-206.
- Hosseini-Pour Meizab, Mansour, 2013, Aesthetics of decoration in the Timurid period, visual arts Naqsh Maye, year 7, number 17, 37-45.
- Jamali, Shadi and Marathi, Mohsen, 2013, a comparative study of tiling decorations in the architecture of Safavid and Qajar period mosques

based on four visual examples, Visual and Applied Arts Letter, 5th year, number 10, 81-94.

Javani, Asghar et al., 2016, the presence of color in the expression of the importance of architectural surfaces and facades (measurement of the ratio of the color surfaces of the moaghli in the external facades of Ghiyathiya Khargerd school), Khorasan Bozor, 8th year, number 28, 69-88.

Khoshdel, Marzieh, 2013, a comparative study of the decorative motifs of Goharshad Mosque in Mashhad and Goharshad Mosque in Herat. Master's thesis in visual communication, Islamic Azad University, Tehran.

Khoshdel, Marzieh, 2015, matching plant and geometric motifs in the two Goharshad Mosques of Mashhad and Herat, Astan Honar, Year 6, No. 17, 38-49.

Makinjad, Mehdi, 2012, History of Iranian art in the Islamic period - architectural decorations. Tehran: Side.

Mirjafari, Hossein, 1379, the history of political, social, economic and cultural developments in Iran during the Timurid and Turkoman periods.

Tehran: Side.

Mossadeghian, Vahidah. (1384). Color and pattern in Goharshad Mosque, Tehran: Aban

Pope, Arthur Upham. (1365). Iran's architecture. Translation of Karmat Allah Afsar. Tehran: Farhangsara (Yasauli).

Rahnavard, Zahra, 1387, Islamic art wisdom, Tehran, position.

Rasouli, Ehsan et al., 2019, Architectural style and decoration of Timurid period buildings, Islamic Art Studies, 16th year, No. 37, 1-18.

Shaistefar, Mahnaz and Sedrahneshtin, Fatemeh, 2013, applying decorative motifs of Timurid period architecture in the works of Kamaluddin Behzad with an emphasis on the painting "Beggars in the Mosque", Negreh, year 8, number 25, 18-37.

Sherato, Umberto and Ernest Grube, 2013, Ilkhani and Timurid art, translated and edited by Yaqoub Azhend, Tehran: Molly.

Wilbur, Donald Newton and Glumbek, Lisa, 1374, Timurid Architecture in Iran and Turan, translated by Karamat Ahlul Afsar and Mohammad Yusuf Kiani, Tehran: Cultural Heritage Organization.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مقدمه و بیان مسئله

مسجد در طول تاریخ هنر اسلامی به عنوان بنای مذهبی و مکان عبادت، همواره عالی‌ترین نمونه‌های معماری و تزئین را با خود همراه داشته و همواره فضایی بوده که مؤمنان آن را از فضای دنیوی پیرامونش متمایز می‌دانسته‌اند و معتقد بوده‌اند که این مکان مقدس می‌تواند بر معنای حرکات و کلمات انسان بیفزاید (احمدی و هوایی، ۱۳۹۹).

دوران حکومت تیموریان یکی از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی و دوران اعتلای هنر و معماری است. سبک اصلی معماری در محدودهٔ مثلثی بین سه شهر مشهد، سمرقند و هرات شکوفا شد که بناهای هرات شباهت بیشتری به بناهای خراسان امروز دارد و شاید بتوان آن‌ها را پلی میان ماوراءالنهر و مرکز ایران دانست (ابراهیمی، ۱۳۹۷، ۱۳۶). در این دوره، معماری از نظر عظمت و غنای تزئینات به شکوفایی کم‌سابقه‌ای دست یافت که در این‌باره چون مدرسهٔ غیاثیهٔ خرگرد، مدرسهٔ دودر، مسجد گوهرشاد و بی‌بی خانوم قابل مشاهده هستند (شراتو و گروبه، ۱۳۹۱، ۴۰).

اگر بناهای تیموری را به لحاظ اهمیت هنری، استحکام و شهرت آن‌ها برشمیریم جای اول را مساجد و بعد مدارس، خانقاه‌ها و زیارتگاه‌ها و غیره به خود اختصاص می‌دهند. معماری تیموری با بهره‌گیری از معماری ایلخانی و سلجوقی و به‌کارگیری معماران و هنرمندان ایرانی به ساختار و اصول محکم و کاملی دست پیدا کرد که بناهای به‌جامانده از این دوره به‌خوبی این ویژگی‌ها از جمله: عظمت‌گرایی، پیشرفت در انواع تزئینات، رشد و تعالی در فنون طاق‌زنی و طاق‌های متقاطع را نشان می‌دهند. مسجد به‌عنوان یکی از بناهایی است که در طول تاریخ معماری ایران همواره مورد توجه و اهمیت بوده و در دورهٔ تیموری نیز مورد

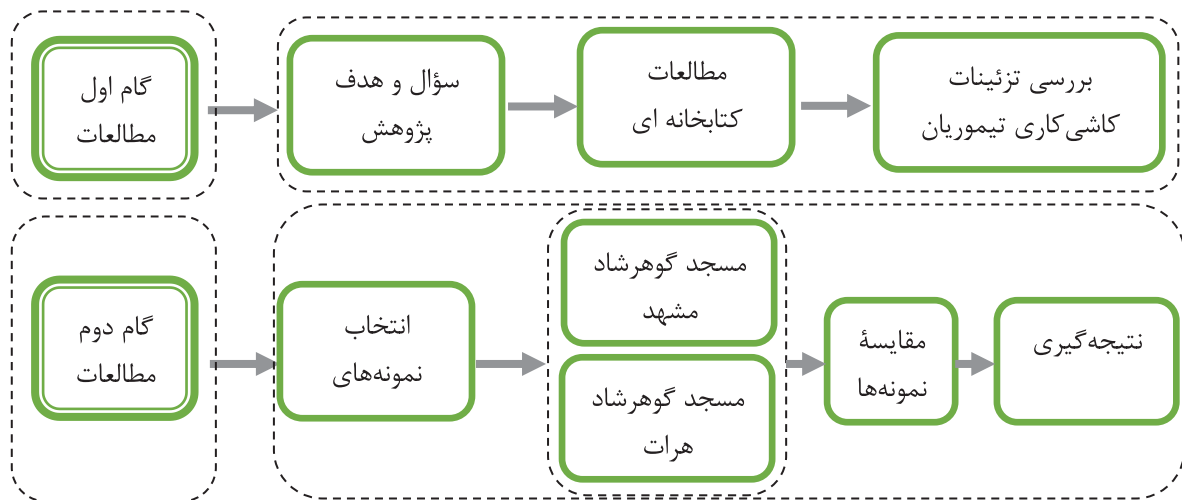
استقبال بسیاری از معماران و هنرمندان قرار گرفته است (رسولی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۴).

هنر، فرهنگ و ادب دورهٔ تیموری، دو مسجد باشکوه را در کارنامهٔ خود به ثبت رسانیده است؛ دو مسجد هم‌نام که به دستور یک شخص (گوهرشاد خاتون) و با معماری یک استادکار بنا شده‌اند. یکی از این دو مجموعه در مشهد و دیگری در هرات واقع شده و هر دو مسجد، باشکوه و عظمت بسیار کار شده است که هر یک در عین وحدت و انسجام تفاوت‌هایی نیز در نقوش با یکدیگر دارند (خوشدل، ۱۳۹۵، ۳۹).

مقایسهٔ تطبیقی تزئینات دورهٔ تیموریان در خطوط تزئینی، نقوش و رنگ‌های به‌کاررفته در کاشی‌کاری با بررسی نمونه‌های موردی مساجد گوهرشاد مشهد و هرات از اهداف اصلی این پژوهش می‌باشد. در این راستا، این پرسش مطرح می‌شود که دو مسجد گوهرشاد و هرات که هر دو توسط یک نفر و در یک دوره ساخته شده‌اند، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در زمینهٔ تزئینات با یکدیگر دارند؟

روش پژوهش

ماهیت این پژوهش، کاربردی است و از لحاظ نوع، در زمرهٔ پژوهش‌های توصیفی - تحلیلی به شمار می‌رود. جهت گردآوری اطلاعات در این پژوهش، از روش کتابخانه‌ای و مشاهدهٔ تصاویر و جهت تحلیل اطلاعات، از روش کیفی استفاده شده است. نمونه‌گیری با روش گزینشی انجام شده است. در این پژوهش، ابتدا به بررسی تزئینات کاشی‌کاری دورهٔ تیموریان پرداخته شده، سپس وجوه اشتراک و افتراق تزئینات در نمونه‌های موردی مورد تطبیق قرار می‌گیرد.

تصویرا: فرآیند پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

Picture 1: research process. source: authors.

پیشینه پژوهش

می‌پردازند. خوشدل، (۱۳۹۵)، در مقاله «تطبیق نقوش گیاهی و هندسی در دو مسجد گوهرشاد مشهد و هرات»، به این نتیجه دست‌یافت که با وجود فاصله زیاد دو مسجد از یکدیگر، تفاوت در اقلیم، زبان و گفتار، تفاوت فاحشی مشاهده نشد، بلکه نوعی وحدت در تزئینات وجود دارد.

همچنین جوانی و همکاران، (۱۳۹۶)، در مقاله «حضور رنگ در بیان اهمیت سطوح و نماهای معماری (سنجش نسبت سطوح رنگی معقلی‌ها در نماسازی‌های بیرونی مدرسه گیائیه خرگرد)» به این نتیجه رسیدند که افزایش سطوح رنگی نسبت به رنگ آجری زمینه، با افزایش اهمیت نمای مورد تزئین رابطه مستقیم دارد.

ابراهیمی، (۱۳۹۷)، در مقاله «بررسی معماری دوره تیموری (با تأکید بر مساجد و مدارس)» با بررسی معماری تیموری، دریافتند در بیشتر بناهای این دوره برای تأکید بر خاصیت عمودی بودن بنا، از برج‌های مدور در گوشه‌های بناها استفاده شده است. همچنین ساخت بناهای عظیم، ایوان‌ها، سردرهای بلند، گنبدی‌های پیازی شکل و کاربرد رنگ به صورت ویژه از مشخصه‌های این دوره می‌باشد.

بررسی و مطالعه پیشینه تحقیق، نشان داد که مقاله‌ای در زمینه مقایسه تطبیقی تزئینات کاشی‌کاری (بررسی هم‌زمان رنگ، خط و نقوش) در مساجد گوهرشاد هرات و مشهد یافت نشد.

مصدقیان، (۱۳۸۴)، در کتابی با عنوان «نقش و رنگ در مسجد گوهرشاد»، با بررسی رنگ‌های به‌کاررفته در مسجد، دریافت که رنگ‌ها در ساعات مختلف روز، انعکاسی دارد که بیننده را متوجه خود می‌کند و رنگ غالب در این بنا، رنگ آبی است.

اثنی‌عشری و شایسته فر، (۱۳۹۰)، در مقاله «بررسی نقوش تزئینی قرآن‌های تیموری و کاشی‌کاری مسجد جامع گوهرشاد» با بررسی کاشی‌های مسجد گوهرشاد مشهد در سه گروه نقوش اسلیمی، ختایی و هندسی به این نتیجه رسیدند که علاوه بر انعطاف‌پذیری نقوش در اجرای آن‌ها بر صفحات کاغذ و پهنه کاشی‌ها، پیوستگی نقوش در تذهیب‌های هرات و کاشی‌های رنگین مسجد گوهرشاد مشهد، ارتباط میان طراحان، مذهب‌ان و کاشی‌کاران را نیز نمایان می‌سازد.

حسین‌پور میزاب، (۱۳۹۲)، نیز در مقاله‌ای با عنوان «زیبایی‌شناسی تزئین در دوره تیموری»، تحولات مذهبی و سیاسی را مهم‌ترین عامل دگرگونی وضعیت تزئین در دوره تیموری و بعد از آن می‌داند.

حسینی نیا و همکاران، (۱۳۹۳)، در مقاله «مقایسه کتیبه‌نگاری دو مسجد: گوهرشاد و کبود» به وجه تمایز و همچنین یکسانی میان نوشتارهای این دو مسجد و شیوه‌های نگارشی کتیبه‌ها و چگونگی بهره‌گیری از رنگ‌های متنوع در آرایش بدنه‌های این دو بنا (زمینه کتیبه‌ها) و نیز موضوعات و محتوای بیان شده در کتیبه‌ها

مبانی نظری

تزئینات

چه در عمران‌ات عصر شاهرخ و چه در دوره سایر شاهزادگان تیمور چه در هرات، ایران و چه در سمرقند و بخارا مشاهده کرد:

- استعمال رنگ در کاشی‌کاری‌ها.
  - استعمال کاشی در سطح عالی و استفاده از کاشی معرق.
  - کشف رنگ‌های آبی و لاجوردی.
  - ابتکار ساختن استوانه طویل (ساقه) برای گنبد.
  - ساختن گنبدهای دوپوش و سه‌پوش.
  - استفاده از رسم‌الخط‌های گوناگون در معماری و کاشی‌کاری.
  - استفاده از مناره‌های تزئینی در دو طرف ایوان‌ها.
  - استفاده از نقاشی در معماری.
- باین حال، شاهرخ نه تنها رنسانس معماری و هنر را در هرات به وجود آورد، بلکه او ابداعات تازه‌ای داشت که در شکوفایی هرچه تمام‌تر صنعت معماری در آن عصر کمک شایانی نمود. معماری به‌جامانده و کم‌شناخته‌شده دوره شاهرخ میراث‌گران بهایی از تاریخ معماری و عمرانی خراسان می‌باشد (خوشدل، ۱۳۹۳، ۱۱۸).

تزئینات یکی از موضوعات مهم در معماری ایران است که از ادوار گذشته به آن پرداخته شده است. نکته حائز اهمیت در خصوص این موضوع و استفاده از تزئینات در مکان‌های خاص این است که تزئینات تنها جنبه بصری و هنری نداشته و ابعاد دیگری چون عرفان را در برمی‌گیرد و به بنا روح و هویت می‌بخشد. تزئینات می‌تواند به شکل نماد و نشان، بیانگر موضوعات خاص و دارای پیام‌های عمیقی باشد. در گذشته، به دلیل نبود سواد همگانی، از تزئینات برای بیان وقایع مختلف و انتقال پیام‌های اخلاقی به مردم استفاده می‌شده است. تزئین در هنر اسلامی برای بیان فضای قدسی است. زینت به‌عنوان یکی از پایه‌های تصویری هنر اسلامی، به ماده، سطح، رنگ، خط، حجم، آجر، گل، گچ، کاشی و... شرافت بخشیده تا به افق‌های برتر اعتلا یابند و معنوی و الهی شوند (ره‌نورد، ۱۳۷۸، ۷۷-۷۸).

تزئینات در دوره تیموریان

تزئینات کاشی‌کاری در مساجد دوره تیموری

کاشی‌کاری یکی از عمده تزئیناتی می‌باشد که در مساجد کاربرد دارد و دارای نقش و نمادهای گوناگون و مفاهیم مختلف می‌باشد. این هنر در ایران از آجرهای لعاب‌دار ساده آبی‌رنگ در قرن ششم هجری قمری شروع شد و با تکامل به خلق کاشی‌های زرین‌فام، هفت‌رنگ و مینایی و سپس شکل‌گیری کاشی‌های معرق که نقطه اوج آن را می‌توان در دوره تیموریان دید و شیوه هفت‌رنگ در دوره صفوی منجر گردید. کاشی‌های هفت‌رنگ به دلیل سریع‌الاجرا بودن به سرعت رواج یافته و تا دوره قاجار برای تزئین مساجد، نقش بسزایی ایفا کرده است؛ هرچند تجلی گسترده و پیروی از غایت اصیل و معنوی در اسلوب نقش‌بندی کاشی‌ها در دوره صفویه، نسب به دوره‌های متأخرتر تا قاجار به‌وضوح مشخص است (جمالی و مراثی، ۱۳۹۱، ۸۲).

دوران حکومت تیموریان یکی از درخشان‌ترین ادوار تمدن اسلامی ایران محسوب می‌شود. شکوفایی معماری تیموری پیش‌تر در دوره آل مظفر، آغاز شده بود و ریشه در معماری این دوره دارد. از جمله ویژگی‌های معماری عصر تیموری، می‌توان به وجود رنگ‌طلائی در کاشی‌کاری، غلبه رنگ لاجوردی در تزئینات کاشی و گرایش به ارتفاع اشاره کرد. در این دوره، استفاده از خطوط موازی و عمودی در نماها چشم را به طرف بالا می‌کشاند، کشاندن طاق‌های اصلی پوشش‌ها تا زیر گنبد سقف را بلندتر نشان می‌دهد و طاق‌نماهایی که دوطبقه را بدون ایجاد فاصله بین طبقات طی می‌کنند، موجب بلند جلوه‌دادن بناها می‌شوند. ایوان‌ها و سردرهای بلند بناهای عهد تیموری با کاشی‌های معرق زیبا و گنبدهای پیازی‌شکل و شیاردار با کاشی‌های لاجوردی تزئین شده از مشخصات خاص این دوره است که بناهای عهد تیموری را از معماری دیگر دوره‌های تاریخی متمایز می‌سازد. همچنین از انواع گنبدهای چندپوش و منفرد استفاده شده و گنبدهای سرپوش نخستین بار در این عهد ظاهر شدند که قدیمی‌ترین مورد آن در آرامگاه گوهرشاد هرات به‌کاررفته است (ابراهیمی، ۱۳۹۷، ۱۳۷).

در معماری این دوره، می‌توان ویژگی‌ها و خصوصیات را

می‌آمیخت و تمامی انواع تزئین، اعم از اسلیمی و ختایی و کتیبه‌ای، تابع قواعد تقارن، انعکاس تکرار و نظم هندسی بود. نمونه تزئینات هندسی در اکثر بناهای قسمت‌های مرکزی ایران، سمرقند و هرات به فراوانی یافت می‌شود (شایسته فرو سدره‌نشین، ۱۳۹۱، ۳۲).

نقوش گیاهی: از تزئینات گیاهی به‌کاررفته در بناهای این دوره، می‌توان به نقوش اسلیمی و ختایی ساقه‌ای (که در اسپرهای طولی یا عمودی به کار می‌رفت)، طرح‌های ختایی با قاب‌بند‌های برجسته سفال لعاب‌دار چندرنگ و همچنین نقش‌مایه‌های ختایی ملهم از خاور دور و نوعی نقش از درخت زندگی اشاره کرد که از یک گل‌دان تزئینی سر برآورده است (شایسته فرو سدره‌نشین، ۱۳۹۱، ۳۳).

نقوش هندسی: نقوش هندسی در دوره تیموری، به دلیل تحولات عظیمی که بعد از مغول در تزئینات صورت گرفت و همچنین به خاطر تحولاتی که در حیطه گرایش‌های مذهبی در دربار حاکم به وقوع پیوست، آرام‌آرام جایگاه مسلط خود را به نقوش گیاهی داد و در این بین، نقوش اسلیمی نقش اساسی را در بناهای این دوره بازی کرده است. در کنار حضور گسترده اسلیمی، نقوش هندسی نسبت به دوره‌های قبل متفاوت بودند؛ طوری که افزایش اقسام رنگ‌ها همراه با احیای نگاره‌های منحنی‌الخطوط گل‌بوته که به شیوه معرق‌کاری اجرا می‌شد، تزئین‌کنندگان را به خود مشغول داشته و از هندسه پیچیده باز می‌داشت (حسین پور میزاب، ۱۳۹۲، ۴۲).

خطوط تزئینی در دوره تیموریان

پیشرفت و تکامل فنون کتابت قرآن و متعلقات آن در دوره تیموری، اتفاقی آنی و تصادفی نبود، بلکه این جهش هنری در زمینه کتابت، به‌مرور زمان و باتکیه بر همدوستی تیموریان، توسط نوادگان و شاهزادگان و فرزندان تیمور صورت پذیرفت. خطاطی، زرافشانی، تذهیب، تصویر و سایر مطالب مربوط به هنر کتابت، از آن تاریخ به بعد رونق گرفت. از جمله ویژگی‌های قرآن سده پانزدهم/نهم، کتابت آن‌ها با خطوط شش‌گانه به‌ویژه ثلث، ریحان و نسخ می‌باشد (اثنی‌عشری و شایسته فرو، ۱۳۹۰، ۵۵). در معماری دوره تیموری کتیبه‌هایی که کم‌تر متداول بوده، به چشم می‌خورد و از خطوط ثلث، نسخ، محقق، نستعلیق و انواع کوفی بنایی در تزئینات این دوره استفاده شده است (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۷۰).

رسمی‌بندی‌ها و پشت‌بغل‌ها، همچنین استحکام و تأثیر بر قسمت‌های خاصی از بنا، این فن به نحو شایسته‌ای در داخل و خارج بناهای تیموری به‌کار گرفته شده است. اهمیت کاشی معرق نسبت به دیگر انواع کاشی، زیبایی فوق‌العاده و درجه استحکام آن است؛ به همین دلیل پس از گذشت سال‌ها برجای می‌ماند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸، ۱۴۰).

رنگ کاشی در دوره تیموریان

رنگ یکی از سریع‌ترین روش‌های انتقال پیام و معانی است. معماری ایرانی همواره از رنگ، این عنصر مهم تجسمی سود برده است. معماری تیموری را می‌توان سمبل استفاده از رنگ‌های متنوع دانست که به شیوه‌های مختلف از آن استفاده کرده است. در اکثر نماسازی‌های معقلی در معماری تیموری از رنگ‌های فیروزه‌ای و لاچورد در کنار زرد آجری و در تضاد با آن استفاده شده است (جوانی و همکاران، ۱۳۹۶، ۶۹).

یکی از مهم‌ترین عناصر تجسمی، رنگ است که برای تشخیص پدیده‌ها از یکدیگر عامل مهمی است. تمام پیرامون ما از رنگ پوشیده شده و این عنصر با خصوصیتی که دارد توجه همه انسان‌ها را به خود معطوف می‌کند. در بحث رنگ، کاربرد آجر با تنوع رنگی‌اش کنار کاشی‌های آبی‌فام، رنگ‌های متنوع در کاشی و استفاده از سنگ در کنار دیگر مصالح و کاربرد گچ به جای رنگ سفید، همه جای تحسین دارند. وقتی بناهای معماری را از ابتدا در ایران مورد توجه قرار می‌دهیم، به عصر باشکوه تیموری می‌رسیم که به‌واقع کاشی‌های معرق رنگی، انقلابی در معماری برپا می‌کند (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۹۰-۹۱).

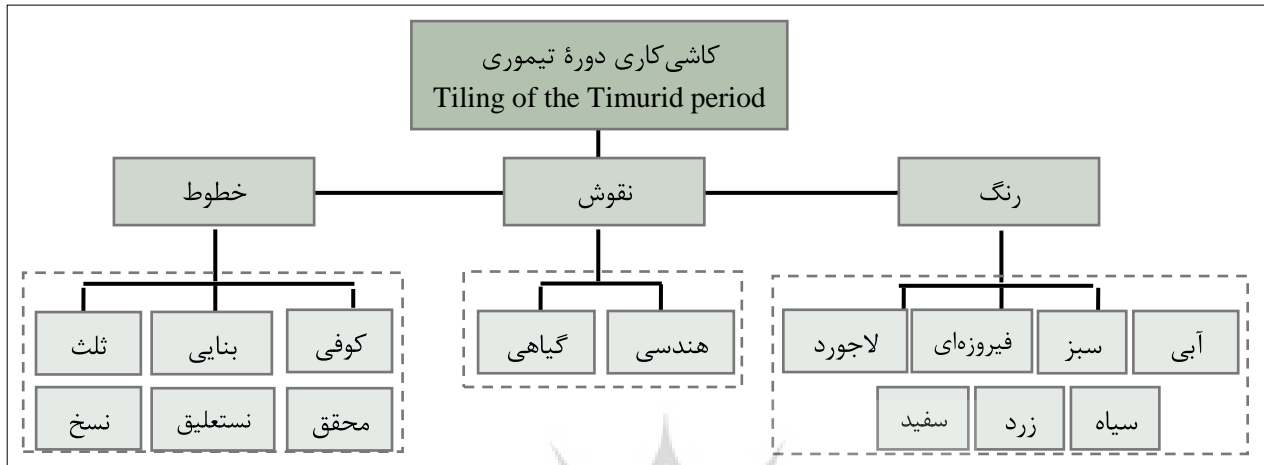
نقوش کاشی‌کاری در دوره تیموریان

تزئینات هندسی: پیروی از قواعد هندسی، مهم‌ترین عامل در ایجاد وحدت بین فضای خارجی یک بنای تیموری و تزئینات به‌کاررفته در آن فضا است. تزئینات، اغلب در قالب‌هایی هندسی قرار می‌گرفت که متداول‌ترین آن‌ها چندوجهی‌های منتظم و کوبی (مثلث، مربع، پنج‌ضلعی، شش‌ضلعی، دوازده ضلعی و...)، همچنین چندوجهی‌های نامنظم مانند ترنج و یا شبکه‌هایی از آمیزش همه این طرح‌ها است که با استفاده از کاشی‌های چندرنگ به اجرا درمی‌آمده است. بدین ترتیب، الگوهای هندسی به‌عنوان ساختار اصلی شکل‌گیری تزئینات، انواع نقوش را در هم

دست یافته بودند. کاشی کاری این دوره در سه زمینه رنگ، نقش و خط مورد توجه بوده است که در تصویر شماره ۲ این تقسیم بندی قابل مشاهده است.

باتوجه به بررسی های انجام شده، در دوره تیموریان، برجسته ترین تزئینات مربوط به هنر کاشی کاری می باشد و شیوه تزئین با کاشی معرق در این دوره حکایت از آن دارد که هنرمندان در دوره تیموریان به حد اعلا به این مهارت

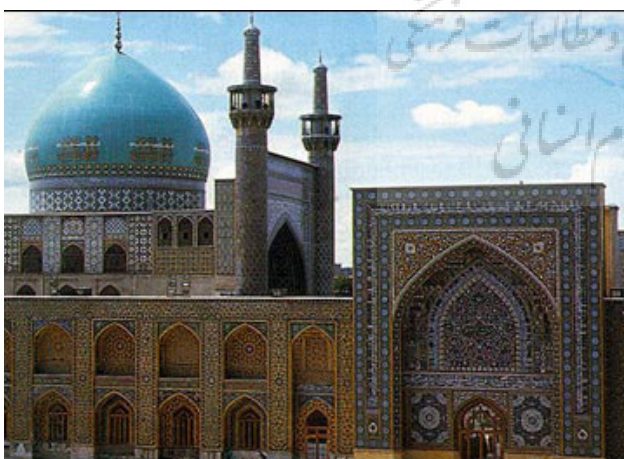
تصویر ۲: تزئینات کاشی کاری در مساجد دوره تیموری. مأخذ: نگارندگان.

Picture 2: Tiling decorations in Timurid period mosques. source: authors

خود به جای گذاشته است. ساختمان این بنا چنان که در کتیبه ایوان آن آمده در سال ۸۲۱ قمری به اتمام رسیده و طی دوران مختلف مرمت و بازسازی شده است. مسجد گوهرشاد، سومین مسجد بزرگ ایران و بزرگترین بنای باقی مانده از قرن نهم هجری قمری است (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۳).

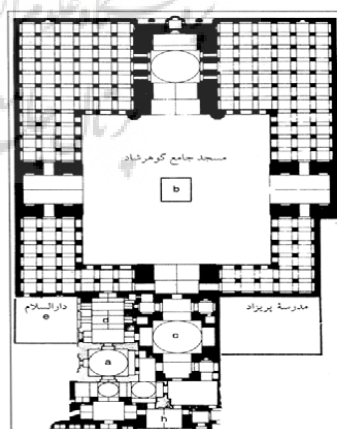
مسجد گوهرشاد مشهد

مسجد گوهرشاد مشهد، یکی از آثار باشکوه به یاد مانده از دوران تیموری است و در جوار امام رضا (ع) قرار دارد. این مسجد به دستور آغا، همسر میرزا شاهرخ (فرزند امیر تیمور گورکانی) بنا شده است. او به عنوان یکی از زنان خیر و نیکوکار، علاوه بر این بنا در هرات نیز مجموعه هایی از

تصویر ۴: عکس از مسجد گوهرشاد مشهد
مأخذ: fa.wikishia.net

Picture 4: Source: Zamrashidi, 1390, 18. Photo of Goharshad Mosque in Mashhad Source: fa.wikishia.net.

۱. بقعة مطهر حضرت رضا (ع)
۲. مسجد گوهرشاد
۳. دارالستیاده
۴. دارالخطاط
۵. دارالسلام
۶. ایوان طلای نادری (در ضمن عتیق)

تصویر ۳: مسجد گوهرشاد مشهد
مأخذ: زمرشیدی، ۱۳۹۰، ۱۸.

Picture 3: Goharshad Mosque, Mashhad Source: Zamrashidi, 1390, 18.

مسجد گوهرشاد هرات

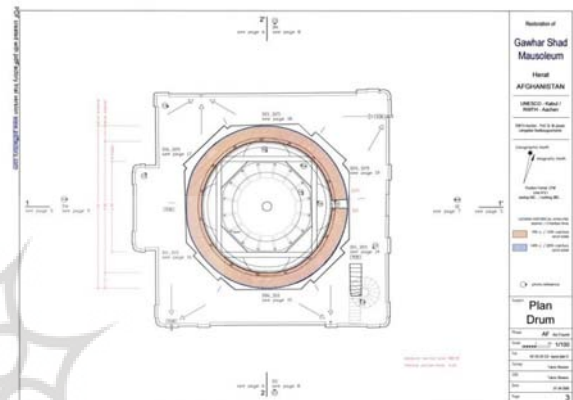
بانو گوهرشاد پس از ساخت مسجد مشهد، به دلیل زیبایی و مقبول واقع شدن آن، دستور ساخت مجموعه‌ای متشکل از مدرسه و مصلی و مسجد را نیز در هرات به معمار زبردست (قوام‌الدین شیرازی) داد (خوشدل، ۱۳۹۵، ۳۹). مسجد و مدرسه این مجموعه، پلان چهارایوانی متداول، با صحنی بزرگ و مناره‌های بسیار بلندی دارد که در هر یک از چهار گوشه بنا قرار گرفته است. ابعاد مستطیل بیرونی

مسجد ۱۱۶×۶۳/۵ متر است و هر ضلع حیاط مربع داخلی ۵۰ متر، قطر گنبد مقصوره ۵۲ متر و درگاه مسجد حدود ۸۰ متر ارتفاع دارد. چهار مناره به ارتفاع ۱۲۰ پا در چهار گوشه بنا قرار داشته است. حیاط با رواق‌هایی دو طبقه احاطه شده بود. بر روی محوره‌های حیاط، چهار ایوان وجود داشته که ایوان مقصوره با ایوان ورودی به یک ارتفاع (۸۰ پا) بوده است (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴، ۴۲۱؛ دانلد، ۱۳۸۷، ۷۸ و ابراهیمی، ۱۳۹۷، ۱۴۸).

تصویر ۴: عکس از مسجد گوهرشاد هرات
مآخذ: q-arch.ir

Picture 4: Source: Zamrashidi, 1390, 18. Photo of Goharshad Mosque in Mashhad Source: fa.wikishia.net.

تصویر ۵: پلان مسجد گوهرشاد هرات
مآخذ: صندوق حفظ و احیاء.

Picture 5: Photo of Goharshad Mosque in Herat
Source: Preservation and Restoration Fund.

نقوش کاشی‌کاری مسجد گوهرشاد مشهد

در معماری مسجد گوهرشاد مشهد از تزئینات و مصالح متفاوتی همچون آجر، کاشی، سنگ و گچ بهره برده شده است، مصالحی که گاهی باعث استحکام بنا و گاهی فقط جنبه زیبایی دارند. اگر نقوش کار شده در مسجد را به دو نقش هندسی و گیاهی تقسیم کنیم، نقوش هندسی از تنوع بیشتری برخوردار است و اشکال هندسی طرح‌های مختلفی را به وجود آورده‌اند. نقوش هندسی، گاهی در زاویه قائمه قرار دارند و گاهی به شکل دایره به چشم می‌خورند که علم هندسه در آن به خوبی نمایان است. نقوش گیاهی شامل اسلیمی‌ها، ختایی‌ها و گلبرگ و غنچه می‌باشند که در حاشیه‌ها، داخل کتیبه‌ها و... دیده می‌شوند، البته برخی از این نقوش شکل انتزاعی دارند. تنوع کل نقوش و رنگ‌ها در مجموعه گوهرشاد وحدت را به وجود آورده که بالاترین رمز زیبایی است (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۱).

کاشی‌کاری در مسجد گوهرشاد مشهد

مؤثرترین اقدام قوام‌الدین در معماری بنا، استفاده از کاشی معرق است. به جز در زیر نیم‌گنبد که با گچ سفید پوشیده شده و زیر گنبد که نقاشی شده است، همه سطوح بیرونی و نمایان بنا را با این نوع کاشی پوشانده‌اند. بر روی مناره‌ها، قطعات تزئینی کوچک از کاشی، درون زمینه آجری کار گذاشته شده؛ در حالی که در پوشش سطح دیواره‌ها، اجزا و نقوش تزئینی چند سانتی‌متر بالاتر از زمینه کاشی معرق قرار گرفته است (دانلد، ۱۳۸۷، ۷۷ و میرجعفری، ۱۳۸۸، ۱۳۰). سطح گچی سفید گنبد بزرگ، با اشکال گیاهی و مستطیل‌شکل با کتیبه‌های کوتاه تزئین شده‌اند (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴، ۴۶۰). درگاه این مسجد، ادامه شیوه سمرقند بوده و شامل قوسی در داخل قوسی دیگر است که سطح پیش آمده و اریب متوالی، بر عمق و نیرومندی آن می‌افزاید (پوپ، ۱۳۶۵، ۲۳۹ و ابراهیمی، ۱۳۹۷، ۱۳۹).

کاشی‌کاری در مسجد گوهرشاد هرات

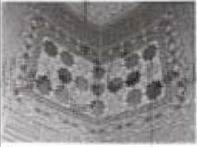
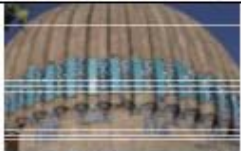

هنرمندان دوران تیموری، کاشی‌کاری معرق را در شرق ایران توسعه دادند و دوره تیموری نقطه اوج استفاده از کاشی معرق در تزئینات است. بسیاری از بناهای این دوره از جمله مسجد گوهرشاد، با این نوع کاشی تزئین شده است. به دلایل مختلفی از جمله خلوص و تنوع رنگ‌ها و قابلیت اجرای کاشی معرق در سطوح صاف، شکسته و منحنی مانند مقرنس‌ها و رسمی‌بندی‌ها و پشت‌بغل‌ها، همچنین استحکام آن و تأثیر بر قسمت‌های خاصی از بنا، این فن به نحو شایسته‌ای در داخل و خارج بناهای تیموری به‌کارگرفته شده است. نوع دیگر تزئین در مسجد گوهرشاد، استفاده از تلفیق آجر و کاشی یا معقلی است. نقش‌های معقلی در مسجد گوهرشاد به صورت گلچین معقلی و گره معقلی می‌باشد. عمده تزئینات دوره تیموری با معرق انجام می‌شده، اما نمونه‌هایی از نقش رولعابی (کاشی هفت‌رنگ) در سده هشتم هجری قمری مورد آزمایش قرار گرفته و نمونه‌های کامل آن در مسجد گوهرشاد هرات (۸۲۰-۸۳۵ ق) به‌کاررفته است (خوشدل، ۱۳۹۳، ۸۱).

نقوش کاشی‌کاری مسجد گوهرشاد هرات

به تدریج با بهره‌گیری از نقوش هندسی در معماری و به تبع آن، ایجاد تنوع در طراحی و پدیدآمدن سبکی اصیل در طراحی داخلی ساختمان، معماری دوره هرات از الگوهای اولیه خود که اغلب بناهای دوره تیمور در سمرقند بود فاصله گرفت و نقش‌ونگار ظریف و زیبا از خصوصیات این دوره شد. پیروی از عوامل هندسی، مهم‌ترین عامل ایجاد وحدت بین فضای خارجی یک بنای تیموری و تزئینات به‌کاررفته در آن فضا است (شایسته فرو سدره نشین، ۱۳۹۲، ۲۱-۲۳). از تزئینات گیاهی به‌کاررفته در این بنا، می‌توان به نقوش اسلیمی و ختایی اشاره کرد، مانند استفاده از نقش اسلیمی دهان‌اژدری که در مسجد به چشم می‌خورد (خوشدل، ۱۳۹۵، ۴۲). در نقوش اسلیمی و ختایی، خطوط ممتد و ساده به صورت گردش‌های مارپیچ و حلزونی بر روی سطوح، گسترده می‌گردند. چنین خطوطی با گسترده شدن در هر سطح، اعم از سطوح هندسی و یا غیر هندسی و با رنگ‌های متنوع، جلوه‌های زیبایی‌شناسانه‌ای را ایجاد می‌نمایند (هنرور و خنیانگر، ۱۳۸۴، ۱).

جدول ۱: مقایسه نقوش به‌کاررفته در مسجد گوهرشاد هرات و مشهد. مأخذ: نگارندگان.

Table 1: Comparison of motifs used in Goharshad Mosque, Herat and Mashhad. source: authors.

مسجد گوهرشاد هرات		مسجد گوهرشاد مشهد		نقوش
عکس	محل کاربرد	عکس	محل کاربرد	
	این نقش در ایوان شرقی مسجد و یا گره‌های طیل و سرمه‌دان ترکیب شده است.		در سقف ایوان‌های شرقی و غربی	شمسه
	معقلی حصیر یاق راسته که در گنبد مقبره و مسجد گوهرشاد هرات به کار رفته است.		یخ‌کش‌های ایوان مقصوره	معقلی
	در تزئین ایوان شرقی		سقف ایوان‌های قوقانی	ستاره نقوش هندسی
	مناره	-----	یه‌کار نرخته است	موج آسیایی

	یہ کار ترقته است.		در ایوان شرقی و غربی	شاهپرک	
	در برخی از حاشیه‌های تزئینات از نقوش اسلیمی استفاده شده است.		در حاشیه ایوان شمالی	اسلیمی	نقوش گیاهی
	نقش‌های ختایی در این بنا نوعی نقش از درخت زندگی که از یک گلدان سربرآورده است.		در سرپا نماهای شرقی	ختایی	
	در طاق‌های حیاط و ایوان شرقی		این نقش در دیوار شمالی، ورودی ایوان شمالی و ورودی ایوان مقصوره یہ کار رفته است.	گلدانی	

جوار گنبد طلائی حرم امام رضا (ع) زیبایی فضا را زیادتر کرده و رنگ سفید خط نوشته‌ها بر روی آبی لاجوردی تضادی چشمگیر به وجود آورده است. رنگ حاکم بر مجموعه گوه‌رشاد، آبی است که خود رنگی آرام‌بخش و مقصود زائر را برای عبادت برطرف می‌کند (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۲).

رنگ کاشی‌کاری در مسجد گوه‌رشاد هرات

در کاشی معرق، رنگ‌های متنوعی به‌کاررفته، از جمله رنگ‌های سفید، آبی تیره، فیروزه‌ای، پرتقالی و ... همان گونه که بیان شد، کاشی‌های اولیه مسجد گوه‌رشاد از نوع معرق بوده است (حسینی نیا و همکاران، ۱۳۹۳، ۸۴-۸۵).

رنگ کاشی‌کاری در مسجد گوه‌رشاد مشهد

تنوع رنگ در کاشی‌کاری مسجد گوه‌رشاد مشهد زیاد است. محققین وجود هفت‌رنگ را در آثار ایرانی به اعتقادات آن‌ها ربط می‌دهند که این هفت‌رنگ شامل آبی لاجوردی - فیروزه‌ای، سفید، سبز، زرد، سیاه و آبی می‌باشد. در مسجد گوه‌رشاد مشهد، این رنگ‌ها به‌وفور دیده می‌شود و انعکاس نور روی رنگ‌ها در ساعات مختلف جلوه‌ای خاص دارد. تفاوت فضای رنگین بیرون با خلوت داخل شبستان و ایوان مقصوره، وحدتی به‌کار بخشیده است و آن‌همه رنگ و نقش به یک آرامش دلچسب منتهی می‌شود. رنگ فیروزه‌ای گنبد، با وسعت زیاد در

جدول ۲: مقایسه رنگ به‌کاررفته در تزئینات مسجد گوه‌رشاد هرات و مشهد. مأخذ: نگارندگان.

Table 2: Comparison of colors used in the decorations of Goharshad Mosque in Herat and Mashhad. source: authors.

مسجد گوه‌رشاد هرات		مسجد گوه‌رشاد مشهد		رنگ‌ها
عکس	محل کاربرد	عکس	محل کاربرد	
	بالای مناره حاشیه‌ای مرکب از تریج-های کاشی معرق با زمینه سفید است.		سطوح بزرگ شبستان‌ها، سقف ایوان مقصوره - در کتیبه‌ها و کاشی‌ها	سفید
	در ترکیب با نقوش گیاهی		در پیشانی چهار ایوان و دورتادور صحن حیاط مسجد	آبی لاجوردی
	در قسمت ورودی بنا		این رنگ همراه با آجرها در ایوان‌های شرقی و غربی و در نقوش کاشی	فیروزه‌ای

	نقش تزئینی به کار رفته در استوانه گنبد		علاوه بر گنبد، در کاشی‌ها و در نقوش گیاهی و هندسی در لابلای خطوط به شکل پیچش اسلیمی‌ها و گاه در خط کوفی دیده می‌شود.	زرد
	در قسمت گنبد مقبره گوه‌رشاد در هرات از رنگ آبی استفاده شده است.		در سقف ایوان مقصوره، داخل کاشی‌های رنگی ورودی ایوان‌ها و در بسیاری از گره‌ها که در سقف رواق‌ها کار شده است.	آبی
	در قسمت‌های بیشتر سطوح خارجی و غرفه‌ها و ایوان‌های بنا استفاده شده است.		این رنگ در لایه لای گل و بوته‌های کاشی‌کاری‌ها و در نقوش نقاشی شده روی مقرنس‌ها و سقف خودنمایی می‌کند.	سبز
	در نقش ایوان شرقی مسجد به کار رفته است.		کتیبه‌های سنگی، پوشش‌های ازاره و گاهی در لایه لای نقوش کاشی‌ها دیده می‌شود.	سیاه

خطوط تزئینی در مسجد گوه‌رشاد مشهد

تایپاد، مقبره خواجه عبدالله انصاری در هرات و مجموعه بناهای سمرقند مانند مقابر شاه زنده، گور امیر و مسجد بی‌بی خانم مشاهده کرد. خطوط بنایی مسجد گوه‌رشاد دارای تنوع بسیاری از نظر مضمون و شیوه اجرا است، اما متأسفانه از آنجاکه از این مسجد در هرات آثار بسیاری به جای نمانده، تنها نمونه‌های آن قابل صحبت است. کتیبه‌های مسجد گوه‌رشاد را از لحاظ نوع خط به چهار گروه کلی می‌توان دسته‌بندی کرد: گروه اول، کتیبه‌های خط بنایی است. گروه دوم، خط ثلث و گروه سوم خط کوفی است که این خطوط، برخی در داخل تزئینات کاشی به کار رفته و برخی نیز به صورت خطوط مکمل در بالای کتیبه‌های ثلث دوره تیموری آورده شده است. گروه چهارم، خط نستعلیق است که این کتیبه‌ها از نظر جنس نیز با یکدیگر متفاوت هستند، اما اغلب آن‌ها از جنس کاشی معرق ساخته شده‌اند (خوشدل، ۱۳۹۳، ۱۰۶).

شکل‌های مختلفی از خط، در تزئینات مسجد گوه‌رشاد مشهد استفاده شده است. البته بسیاری از خطوط، با تعمیر و بازسازی‌های مکرر شکل اولیه خود را از دست داده‌اند، اما با این حال، یکی از بهترین مکان‌هایی است که انواع خطوط را در خود جای داده است. خطوط ثلث، نسخ، محقق، نستعلیق و انواع کوفی بنایی در آنجا مشاهده می‌شود (مصدقیان، ۱۳۸۴، ۷۰).

خطوط تزئینی در مسجد گوه‌رشاد هرات

در دوره تیموری، تزئین با خط بنایی به صورت گسترده در بناها به کار گرفته شد و این گستردگی استفاده و تزئین با خط بنایی باعث تنوع و پیشرفت در طراحی انواع خطوط بنایی گردید. زیباترین و متنوع‌ترین نمونه‌های خط بنایی را می‌توان در این دوره در بنای مسجد گوه‌رشاد، مقبره

جدول ۳: مقایسه خطوط تزئینی به کاررفته در مسجد گوهرشاد هرات و مشهد. مأخذ: نگارندگان.

Table 3: Comparison of decorative lines used in Goharshad Mosque, Herat and Mashhad. source: authors.

خط	مسجد گوهرشاد مشهد		مسجد گوهرشاد هرات	
	محل کاربرد	عکس	محل کاربرد	عکس
بنایی	دیوارهای مسجد و سرپایه خارجی ایوان شمالی		در بالای طاق‌ها	
ثلث	سردر ایوان شمالی، ایوان مقصوره، دیوار غربی		کتیبه مسجد گوهرشاد به خط ثلث	
کوفی	بر دهانه ایوان مقصوره در مسجد گوهرشاد مشهد کتیبه ای به خط کوفی گره‌دار و مشبک زینت داده شده است.		در روی دیوار با بافت آجر و کاشی	
نستعلیق	در پایین گلدسته مسجد گوهرشاد مشهد اشعاری به خط نستعلیق بر روی کاشی لاجوردی، در ۱۸ بیت نوشته شده است.		ایوان ورودی مصلی	

نتیجه‌گیری

از نخستین مشخصه‌های دوران تیموری است. همچنین از چشمگیرترین نتایجی که از این دوره می‌توان دریافت، میزان بناهای عظیم و سترگی است که در این عهد ساخته شد. ایوان‌ها و سردرهای بلندی که با کاشی‌های معرق زیبا تزئین شده‌اند و گنبد‌های پیازی‌شکل که بیشتر با کاشی‌های لاجوردی تزئین شده‌اند، از مشخصات خاص این دوره است. همچنین معماری عصر تیموری را می‌توان اوج کاربرد رنگ در معماری دانست که نمونه آن در کتیبه‌های کوفی، نسخ و ثلث به رنگ طلائی در زمینه کاشی‌های آبی مشاهده می‌شود.

این‌گونه به نظر می‌رسد که به علت گسترش وسیع معماری در دوره تیموری و فاصله مسجد گوهرشاد مشهد و هرات با یکدیگر، تفاوت در اقلیم و تا حدودی مسائل فرهنگی و خصوصیت‌های قومی در زبان و گفتار، باید شاهد تفاوت‌هایی بیش‌تر از آنچه در این دو مسجد می‌بینیم، باشیم. با بررسی و مطالعات انجام شده، به علت اشتراک دینی در این منطقه که خود می‌تواند عامل بسیار تعیین‌کننده‌ای باشد، نه تنها تفاوتی فاحش نمی‌توان دید؛ بلکه یک نوع وحدت و انسجام در طراحی‌ها و نقش‌ها وجود دارد. انسجام و وحدت نه به معنای عینیت و شباهت بلکه به معنی ساختار کلی نقوش در هر دو مسجد؛ نقوشی که امتداد نقوش ادوار قبل چون ایلیخانی، سلجوقی و قرون

با بررسی وضعیت تزئین در دوره مابعد مغول و علی‌الخصوص در دوره تیموری، آن چیزی که بیش از همه توجه ما را برمی‌انگیزد، تغییر زبانی است که در عرصه تزئین صورت گرفته است. چرخشی که شاید در طول تاریخ هنر و تزئین اسلامی بسیار حائز اهمیت بوده و تأثیرات انکارناپذیر خود را در تمامی عرصه‌های هنری به نمایش گذاشته است.

تیموریان به ایجاد بناهای مذهبی و غیرمذهبی اهتمام ویژه‌ای داشتند و در این راستا، از طرح و شیوه معماری متداول دوره‌های قبل بهره بردند. از نظر تزئینات بنا، این دوره از ادوار مهم اسلامی است. شیوه تزئین با کاشی معرق در عهد تیموری، حکایت از آن دارد که هنرمندان این دوره در شیوه تزئینی، به حد اعلاي مهارت دست یافته بودند؛ به طوری که در کم‌تر دوره‌ای این چنین تزئین کاشی‌کاری مشاهده شده است. بناهایی چون مسجد گوهرشاد مشهد، مدرسه غیاثیه خرگرد و همچنین بناهای ساخته شده در بخارا و هرات، نشان‌دهنده برجستگی هنر کاشی‌کاری و کاربرد آن در بناهای مذهبی است. در بیشتر بناهای این دوره، بر خاصیت عمودی بودن بنا تأکید شده است که این خصوصیت بیشتر با استفاده از برج‌های مدور در گوشه‌های بناها پدید می‌آید. این‌گونه تزئینات

اولیه اسلامی هستند و ادامه آن را در نقوش دوره‌های آتی مانند صفوی می‌توان ملاحظه نمود. باین حال، گاهی نیز به علت وجود مصالح و مواد شباهت‌ها و تفاوت‌هایی را می‌توان در دو بنا مشاهده نمود. شباهتی چون ترکیب معرق با کاشی و کاشی معرق که در هر دو مسجد قابل رؤیت بوده و تفاوتی که استفاده از کاشی هفت‌رنگ تنها در مسجد گوهرشاد هرات را نوید می‌دهد. از مسجد گوهرشاد هرات آثار بسیاری بر جای مانده، می‌توان برابری و شباهت برخی نقوش با مسجد گوهرشاد مشهد را مشاهده نمود داشت. به نظر می‌آید که نقوش کار شده در مسجد گوهرشاد هرات تکامل یافته‌تر از گوهرشاد مشهد است. شاید بتوان علت آن را ساخت مسجد هرات پس از مشهد و پایتخت بودن هرات در دوره تیموری دانست. استناد این نقوش تکامل یافته را از نقش گیاهی کار شده در مسجد گوهرشاد هرات می‌توان داشت؛ نقشی که در دوره صفوی شاه‌عباس آن را به تصاحب خود درآورده و به آن گل شاه‌عباسی گفته می‌شود؛ در صورتی که این نقش را در دوره صفوی به خوبی می‌توان جست‌وجو و ملاحظه کرد. معماری مسجد و تزئین آن بر پایه عناصر مادی از جمله هندسه است. اما این هندسه در دستان هنرمند تبدیل به ساختن نظم هستی می‌شود و هنرمندان با به‌کار بستن رنگ در این هندسه معنویت را قوام می‌بخشند. در مسجد گوهرشاد مشهد، رنگ بیشترین تأثیر را در بیننده دارد و هرکس وارد مسجد می‌شود، شگفتی آن را تحسین می‌کند. تضاد رنگ‌های مکمل در کاشی‌ها، در کتیبه‌ها و

هم در نقوش دیده می‌شود. رنگ زرد بر روی لاجوردی، رنگ زرد عسلی کنار آبی و... در جایی دیگر، تضاد رنگ مصالح چشمگیر است. مثل کاربرد کاشی آبی بر روی زمینه آجر و مناره‌ها که بهترین مثال‌ها در این مجموعه هستند. در مسجد گوهرشاد مشهد، رنگ‌ها در ساعات خاصی از روز انعکاسی دارد که بیننده را به خود جلب می‌کند. به طور مثال، زمانی آبی لاجوردی کتیبه‌ها به چشم می‌خورد و زمانی آبی فیروزه‌ای گنبد و زمانی آبی در لابه‌لای کاشی‌های معرق دیده می‌شود.

در خصوص خط به‌کاررفته که نوعی نقش تلقی می‌شود، خطوط ثلث، نستعلیق و کوفی در هر دو مسجد مشترک است، اما می‌توان صراحتاً زیبایی خط نستعلیق در مسجد گوهرشاد مشهد را به رخ کشید. آنچه در میان کتیبه‌ها جالب توجه است، وجود کتیبه‌ای به زبان فارسی در مسجد گوهرشاد هرات است که نمونه آن در مشهد دیده نمی‌شود. شاید بتوان دلیل آن را سواد بیشتر مردم هرات نسبت به مردم خراسان در آن دوران و حضور افراد ادب‌دوست و سرشناسی چون جامی دانست. آنچه در این دو مسجد حائز اهمیت است، استقلال تزئینات در آنها است که چون گذشته چندان از خطوط اصلی پیروی نمی‌کند و تزئینات موجب وحدت بخشیدن به هر دو بنا به‌عنوان یک واحد کامل شده است.

اعلام عدم تعارض منافع: نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

پروژه گاه‌علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مآخذ

- ابراهیمی، الهه، ۱۳۹۷، بررسی معماری دوره تیموری (با تأکید بر مساجد و مدارس)، رهیافت فرهنگ دینی، سال اول، شماره ۴، ۱۳۶-۱۵۹.
- اثنی عشری، نفیسه و شایسته فر، مهنار، ۱۳۹۰، بررسی نقوش تزئینی قرآن‌های تیموری و کاشی‌کاری مسجد جامع گوهرشاد، مطالعات هنر اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۵، ۵۳-۷۲.
- احمدی، محمدرضا و هوایی، فاطمه، ۱۳۹۹، گذری بر ناگفته‌های مسجد وکیل شیراز، پژوهش‌های مرمت و معماری ایرانی و اسلامی، سال سوم، شماره ۸، ۴۹-۶۴.
- پوپ، آرتور اپهام. (۱۳۶۵). معماری ایران. ترجمه کرامت اهلل افسر. تهران: فرهنگسرا (پساوولی).
- جمالی، شادی و مراثی، محسن، ۱۳۹۱، بررسی تطبیقی تزئینات کاشی‌کاری در معماری مساجد دوره‌های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری، نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، سال پنجم، شماره ۱۰، ۸۱-۹۴.
- جوانی، اصغر و همکاران، ۱۳۹۶، حضور رنگ در بیان اهمیت سطوح و نماهای معماری (سنجش نسبت سطوح رنگی معقلی‌ها در نماسازی‌های بیرونی مدرسه غیاثیه خرگرد)، خراسان بزرگ، سال هشتم، شماره ۲۸، ۸۸-۶۹.
- حسین پور میزاب، منصور، ۱۳۹۲، زیبایی‌شناسی تزئین در دوره تیموری، هنرهای تجسمی نقش‌مایه، سال هفتم، شماره ۱۷، ۳۷-۴۵.
- حسینی نیا، سید مهدی و همکاران، ۱۳۹۳، مقایسه کتیبه‌نگاری دو مسجد گوهرشاد و کبود، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، سال ششم، شماره ۱۱، ۱۹۱-۲۰۶.
- خوشدل، مرضیه، ۱۳۹۳، بررسی تطبیقی نقوش تزئینی مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات. پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- خوشدل، مرضیه، ۱۳۹۵، تطبیق نقوش گیاهی و هندسی در دو مسجد گوهرشاد مشهد و هرات، آستان هنر، سال ششم، شماره ۱۷، ۳۸-۴۹.
- داندل، ویلبر، ۱۳۸۷، قوام الدین شیرازی (معماری دوره تیموریان). ترجمه هدیه نوربخش. گلستان هنر. شماره ۱۳، ۷۴-۸۳.
- رسولی، احسان و همکاران، ۱۳۹۹، سبک و تزئین معماری بناهای دوره تیموریان، مطالعات هنر اسلامی، سال شانزدهم، شماره ۳۷، ۱-۱۸.
- رهنورد، زهرا، ۱۳۸۷، حکمت هنر اسلامی، تهران، سمت.
- شایسته فر، مهنار و سدره‌نشین، فاطمه، ۱۳۹۱، تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره تیموری در آثار کمال‌الدین بهزاد با تأکید بر نگاره «گدایی در مسجد»، نگره، سال هشتم، شماره ۲۵، ۱۸-۳۷.
- شراتو، امبرتو و ارنست گروبه، ۱۳۹۱، هنر ایخانی و تیموری، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران: مولی.
- مصدقیان، وحیده. (۱۳۸۴). رنگ و نقش در مسجد گوهرشاد، تهران: آبان.
- مکی‌نژاد، مهدی، ۱۳۹۲، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی - تزئینات معماری. تهران: سمت.
- میرجعفری، حسین، ۱۳۷۹، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان. تهران: سمت.
- ویلبر، دونالد نیوتن و گلمبک، لیزا، ۱۳۷۴، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت اهلل افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- هنرور، محمدرضا و خنیانگر، رضا، ۱۳۸۴، طرح و نقش، تهران: پساوولی.

©Authors, Published by **Ferdows-e-honar journal**. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

